

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

Η ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ ΤΟΥ ΘΟΛΩΤΟΥ ΤΑΦΟΥ Ε ΣΤΟ ΦΟΥΡΝΙ ΑΡΧΑΝΩΝ

Εισαγωγή*

Συχνά επισημάνθηκε στο παρελθόν το πρόβλημα που συνδεόταν με τα πλούσια κτερίσματα των μινωικών θολωτών τάφων, συγκεντρωμένων κυρίως στην περιοχή της Μεσαράς: η χρονολόγησή τους βασίστηκε σε ρυθμολογικά κριτήρια, καθώς τα στρωματογραφικά δεδομένα έλειπαν εντελώς¹. Η έλλειψη αυτή ήταν απ' τη μια πλευρά φυσιολογική: οι τάφοι δεν αποτελούσαν κλειστά σύνολα, αλλά ανοίχθηκαν πολλές φορές σε μια χρονική διάρκεια αιώνων. Κάθε ταφή διαταρασσόταν από μια νέα ταφή ή από ένα μερικό ή γενικό καθαρισμό του θολωτού θαλάμου². Απ' την άλλη

* Στην προκαταρκτική αυτή ανακοίνωση της κεραμικής του θολωτού Ε παρουσιάζονται τα πρώτα αποτελέσματα της μελέτης αγγείων και οστράκων που θεωρούνται σημαντικά για τη χρονολόγηση του τάφου. Ευχαριστώ θερμά τους ανασκαφείς καθηγ. Γ. Σακελλαράκη και δρ. Ε. Σαπουνά - Σακελλαράκη που μου εμπιστεύθηκαν το υλικό αυτό. Το μαύρο ή σκοτεινόχρωμο επίχρισμα των αγγείων και οστράκων αναφέρεται στο κείμενο, δεν δηλώνεται όμως στα σχέδια (με μια εξαίρεση). Χρησιμοποιούνται εκτός από τις συνηθισμένες οι παρακάτω συντομογραφίες:

- Betancourt 1990: Ph. Betancourt, *Kommos II. The Final Neolithic through Middle Minoan III Pottery* (1990).
- Blackman-
Branigan 1982: D. Blackman-K. Branigan, "The Excavation of an Early Minoan Tholos Tomb at Ayia Kyriaki, Ayiofarango, Southern Crete" *BSA* 77 (1982), 1-57.
- Walberg 1983: G. Walberg, *Provincial Middle Minoan Pottery* (1983).
- Warren-Hankey 1989: P. Warren - V. Hankey, *Aegean Bronze Age Chronology* (1989)
- Wilson 1985: D.E. Wilson, The Pottery and Architecture of the EM II A West Court House at Knossos, *BSA* 80 (1985), 281-364.
- Ξανθουδίδης 1918: Στ. Ξανθουδίδης, Μέγας Πρωτομινωικός Τάφος Πύργου, *ΑΔ* 4, 1918, 136-170.
- Xanthoudides 1924: St. Xanthoudides, *The Vaulted Tombs of Mesara* (1924).
- Ζώης 1967-1968: 'Αντ. Ζώης, "Έρευνα περί τής μινωικής κεραμικής, 'Επετηρίς 'Επιστημονικών Έρευνών του Πανεπιστημίου 'Αθηνών 1 (1967-1968), 703-731.
- Zois 1968: Ant. Zois, *Der Kamares-Stil. Werden und Wesen* (1968).

1. Βλ. για παράδειγμα N. Platon σε Deutsche Forschungsgemeinschaft-Forschungsbericht: *Die kretisch - mykenische Glyptik und ihre gegenwärtige Probleme* (1974), 104-5.

2. Βλ. σχετικά C. Renfrew, *The Emergence of Civilisation* (1972) 82 και K. Branigan, *The Foundations of Palatial Crete* (1970), 17.

πλευρά όμως, το επιστημονικό αίτημα για μια έστω βασική στρωματογραφική διάκριση ήταν δικαιολογημένο. Μια τέτοια χοντρική διάκριση ανάμεσα σε «παλαιότερες» και «νεώτερες» ταφές, με άλλα λόγια, ανάμεσα σε ένα κατώτερο και ένα ανώτερο ταφικό στρώμα, είχε ήδη γίνει σε αρκετές από τις προπολεμικές ανασκαφές των Ξανθουδίδη και Μαρινάτου. Στους θολωτούς Μαραθοκεφάλου³ και Πλατάνου Α⁴ το κατώτερο ταφικό στρώμα διακρινόταν από το ανώτερο με βάση την ολιγαριθμία κτερισμάτων. Στους θολωτούς Βορού Α⁵ και των Δρακόνων Δ⁶ οι παλαιότερες ταφές έγιναν στο δάπεδο του τάφου, ενώ οι νεώτερες πάνω από τις προηγούμενες, μέσα σε πίθους και σαρκοφάγους. Μια στρωματογραφική διαφοροποίηση ήταν, ίσως, δυνατή και στους τάφους Χριστού⁷ και Πλατάνου Β⁸, όπου το κατώτατο στρώμα χρώματος, ακριβώς πάνω από το δάπεδο (το «σαρκόχωμα»), διέφερε στην υφή και το χρώμα από την υπερκείμενη επίχωση. Παρά την επισήμανσή τους, τα στρωματογραφικά αυτά δεδομένα έμειναν ανεκμετάλλευτα. Τα κτερίσματα των παραπάνω θολωτών τάφων δεν διακριθήκαν σε ταφικά στρώματα, αλλά παρουσιάστηκαν σε όλες τις περιπτώσεις σαν μια ενιαία ομάδα.

Μεταπολεμικά, το κενό αυτό ήλθαν να καλύψουν, στη στροφή της δεκαετίας του '50, οι ανασκαφές των τάφων της Λεβήνας⁹, όπου σε τέσσερις από τους πέντε θολωτούς διαπιστώθηκε η ύπαρξη σαφώς διακρινόμενων επάλληλων ταφικών στρωμάτων¹⁰. Σκοπός αυτής της ανακοίνωσης είναι να προσθέσει στα τέσσερα αυτά στρωματογραφημένα, αλλά προς το παρόν αδημοσίευτα, παραδείγματα από τη νότια Κρήτη, ένα πέμπτο από τη βορειοκεντρική περιοχή του νησιού: το θολωτό τάφο Ε στο Φουρνί Αρχανών¹¹.

3. Στ. Ξανθουδίδη "Πρωτομινωϊκοί τάφοι Μεσαράς. Μαραθοκέφαλον", ΑΔ 4 (1918), Παράρτημα, 17.

4. Xanthoudides 1924, 8 και 89.

5. Σπ. Μαρινάτου, "Δύο πρώιμοι μινωϊκοί τάφοι ἐκ Βορού Μεσαράς", ΑΔ 13 (1930-1931), 146.

6. Xanthoudides 1924, 76.

7. ό.π., 71.

8. ό.π., 92.

9. Τη διδύογραφία (σύντομες ανασκαφικές εκθέσεις, διασκορπισμένες σε ελληνικά και ξένα περιοδικά) συγκεντρώνει και σχολιάζει ο Zois 1968, 58 κ.ε.

10. Εξάιρεση αποτελεί ο θολωτός τάφος Παπούρας Ι, η επίχωση του οποίου δεν παρουσίαζε κάποια στρωματογραφική διαφοροποίηση, ό.π., 59.

11. Δίπλα σε αυτή την ομάδα των πέντε στρωματογραφημένων θολωτών τάφων θα πρέπει, ίσως, να αναφερθούν και άλλα συγγενικά παραδείγματα. Στο ταφικό συγκρότημα στις Χατζήνας το Λιόφυτο, δίπλα στη μονή Οδηγήτριας, έγιναν πριν λίγα χρόνια ακριβείς στρωματογραφικές παρατηρήσεις, όχι στο εσωτερικό των διαταραγμένων θολωτών θαλάμων, αλλά στα δωμάτια προσφορών ανατ. του τάφου Α, βλ. Αντ. Βασιλάκη, "Προϊστορικές θέσεις στη

Ο τάφος και η κεραμική του

Ο θολωτός Ε στο νότιο άκρο του νεκροταφείου στο Φουρνί ανασκάφηκε το 1975 από τους Γιάννη και Έφη Σακελλαράκη¹². Τα τοιχώματά του σώζονταν σε χαμηλό ύψος, διέγραφαν, ωστόσο, πλήρη τον κύκλο του θολωτού θαλάμου. Η θύρα -αποτελούμενη από δύο μονολιθικές παραστάδες- ανοιγόταν σύμφωνα με τη συνήθη πρακτική προς Ανατ. Ίχνη προσκτισμάτων διαπιστώθηκαν μπροστά από την είσοδο του τάφου και, σε κάπως καλύτερη διατήρηση, στα νότιά του¹³. Μόνο το ανώτερο μέρος της επίχωσης, αμέσως κάτω απ' την επιφάνεια του εδάφους, υπέφερε επανειλημμένα από την καλλιέργεια. Το υπόλοιπο, μέχρι και το δάπεδο του τάφου, παρέμεινε αδιατάρακτο. Τα ευρήματα -λίγα πήλινα και λίθινα αγγεία, σφραγίδες, περίαπτα, ψήφοι, ένα αποσπασματικά σωζόμενο κυκλαδικό ειδώλιο κ.α.- αντιπροσωπεύουν ένα τυπικό για θολωτό τάφο κτερισματικό σύνολο. Πιο σημαντική ήταν ίσως η σαφής διάκριση της επίχωσης του κυκλικού θαλάμου σε δύο ταφικά στρώματα: ένα ανώτερο με ταφές κυρίως μέσα σε 29 σαρκοφάγους και 2 πίθους¹⁴ και ένα κατώτερο με ελεύθερες ταφές κάτω από τις βάσεις πίθων και σαρκοφάγων, πάνω στο στρωμένο με μικρά λιθάρια δάπεδο¹⁵. Το μαύρο και πολύ σκληρό χώμα του κατώτερου στρώματος περιείχε συμπιεσμένα οστά και κτερίσματα σε πάχος ελάχιστων εκατοστών που αποτελούσαν, προφανώς, τα υπολείμματα καθαρισμού των παλαιότερων ταφών. Κατά τον καθαρισμό αυτό, μεγάλο μέρος οστών και κτερισμάτων απομακρύνθηκε και ό,τι απέμεινε επιστρώθηκε με καθαρό μαύρο χώμα για τη δημιουργία δαπέδου για τις νέες ταφές¹⁶.

μονή Οδηγήτριας - Καλούς Λιμένες" *Κρητική Εστία* 3 (1989/90), 65. Δύο «στρωματογραφημένες» ταφές από το δωμ. Ε του θολωτού τάφου στο Απεσωκάρι περιγράφει ο Schöngendorfer, σε F. Matz, *Forschungen auf Kreta*. 1942 (1951), 18. Τα λεπτομερή στοιχεία του Μαρινάτου για το δάθος εύρεσης των κτερισμάτων στο εσωτερικό του τάφου στο Κράσι αποκτούν ιδιαίτερη σημασία, καθώς οι ταφές γίνονταν προφανώς η μία πάνω στην άλλη από την οροφή του τάφου, βλ. Σπ. Μαρινάτου «Πρωτομινωικός θολωτός τάφος παρά το χωριόν Κράσι Πεδιάδος», *ΑΔ* 12 (1929), 115 κ.ε. Υποδειγματική είναι τέλος, η δημοσίευση του θολωτού τάφου της Αγ. Κυριακής, βλ. Blackman - Branigan 1982. Δυστυχώς, όμως, ο τάφος είχε συληθεί επανειλημμένα πριν από τη συστηματική ανασκαφή του και τα αδιατάρακτα σημεία της επίχωσης στους χώρους μέσα και γύρω από τον κυκλικό θάλαμο ήταν λίγα.

12. *ΠΑΕ* 1975 Β, 268-307.

13. *ό.π.*, 269 και 307.

14. *ό.π.*, 269-292.

15. *ό.π.*, 292-306.

16. *ό.π.*, 292-3. Ανάλογη στρώση καθαρού χώματος μεσολαβούσε μεταξύ του ανώτερου και κατώτερου ταφικού στρώματος στους θολωτούς τάφους Πλατάνου Α και Βορού Α (βλ. παραπάνω, υλοσημ. 3 και 4 αντίστοιχα). Ο καθαρισμός των παλαιότερων ταφών ήταν συνηθι-

Τα ακέραια αγγεία και χαρακτηριστικά όστρακα, παρά τον μικρό αριθμό τους, προσφέρουν ασφαλή κριτήρια για τη χρονολόγηση των δύο στρωμάτων και κατ'επέκταση για την αποκατάσταση του ιστορικού των ενταφιασμών. Σύμφωνα με αυτά, ο τάφος κτίστηκε στην ΠΜ II α (κατώτερο ταφικό στρώμα), ενώ στη δεύτερη φάση χρήσης του (άνωτερο ταφικό στρώμα) δέχτηκε ταφές από το τέλος των προανακτορικών μέχρι και τα προχωρημένα παλαιοανακτορικά χρόνια (ΜΜΙΑ-ΜΜΙΙ).

Κατώτερο στρώμα: Το ένα ακέραιο αγγείο και τα λίγα χαρακτηριστικά όστρακα αποτελούν ένα μάλλον ομοιογενές ΠΜ II α σύνολο που θρύσκει παράλληλα στην κεραμική της Οικίας της Δυτικής Αυλής στην Κνωσό¹⁷, του νεκροταφείου της Κουμάσας¹⁸ και του ταφικού σπηλαίου του Πύργου¹⁹.

Το μικρό ακέραιο αγγείο από σκοτεινό τεφρό πηλό ανήκει στην κατηγορία των λεγόμενων κρεμαστών. Έχει πιεσμένο σφαιρικό σώμα, υποτυπώδη επίπεδη βάση και δύο ζεύγη οπών σε συμμετρική διάταξη στο επίπεδο στόμιο²⁰. Τα ανώτερα δύο τρίτα της επιφάνειάς του διακοσμούνται με πυκνή κοκκίδωση. Το σχήμα επαναλαμβάνεται σε δύο κρεμαστά αγγεία του τεφρού εγχάρακτου ρυθμού από την Κουμάσα²¹ και το σπήλαιο του Πύργου²². Το παράδειγμα από την Κουμάσα διακοσμείται, επίσης, με πυκνή κοκκίδωση.

Μεταξύ των οστράκων της λεπτής κεραμικής διακρίνονται δύο χαρακτηριστικοί ΠΜ II α ρυθμοί: α) όστρακα από ερυθρωπό πηλό με μαύρο στιλπνό επίχρισμα και στις δύο επιφάνειες που ανήκουν κυρίως σε κύπελλα²³ και β) όστρακα από καθαρό ανοιχτόχρωμο τεφρό πηλό με ομοιόχρωμη επιφάνεια²⁴.

Τη μεγαλύτερη, ωστόσο, ομάδα του στρώματος αυτού αποτελούν τα

σμένο φαινόμενο, βλ. σχετικά Κ. Branigan, *The Tombs of Mesara* (1970), 107 κ.ε.

17. Πρόκειται για το καλύτερα δημοσιευμένο ομοιογενές ΠΜ II α κεραμικό σύνολο βλ. Wilson 1985, 293 κ.ε.

18. Μεγάλες ομάδες ΠΜ II α κεραμικής βρέθηκαν στο εσωτερικό και εξωτερικό των θολωτών τάφων, βλ. Xanthoudides 1924, 9 κ.ε. και Ζώης 1967 - 1968, 709 κ.ε.

19. Ξανθουδίδης 1918, 142 κ.ε. Στην ΠΜ IIα φάση ανήκουν τα υστερότερα αγγεία αυτού του συνόλου.

20. ΠΑΕ 1975 Β, 298 και 303, πίν. 247 ε.

21. Xanthoudides 1924, 35, πίν. XXV, αρ. 4294.

22. Ξανθουδίδης 1918, 151, εικ. 12, αρ. 104.

23. Ταυτόσημος με το black burnished ware, βλ. Warren - Hankey 1989, 16 και το dark - grey burnished ware, βλ. Wilson 1985, 295 κ.ε. Στον ίδιο ρυθμό (με κεραμόχρωμο πηλό) ανήκουν και τα περισσότερα από τα «μαύρα καπνιστά» αγγεία του ταφικού σπηλαίου του Πύργου, βλ. Ξανθουδίδης 1918, 149.

24. Πρόκειται για το light grey ware, βλ. Warren - Hankey 1989, 16 και Wilson 1985, 304 κ.ε.

όστρακα από καθαρό ροδόχρωμο ή ωχρορόδινο πηλό με κιτρινωπό επίχρυσμα. Εδώ παρουσιάζονται τα τρία πιο χαρακτηριστικά:

- α) τμήμα χείλους «τσαγιέρας» με καστανή γραπτή διακόσμηση κακής διατήρησης. Διακρίνονται αμυδρά λοξές παράλληλες γραμμές που ξεκινούν από το χείλος σχηματίζοντας δύο ομάδες αντίθετης κατεύθυνσης (εικ. 1 α). Πρόκειται για τυπική διακόσμηση του ρυθμού Κουμάσας²⁵.
- β) τμήμα σώματος κλειστού αγγείου, το οποίο, σύμφωνα με την ανώμαλη καμπύλη του τοιχώματός του και τη μικρή μαστοειδή απόφυση ανήκει πιθανότατα σε ασκό (εικ. 1 β). Πτηνόμορφοι ή ζωόμορφοι ασκοί απαντούν συχνά μέσα ή δίπλα σε θολωτούς τάφους, είναι όμως δύσκολο να χρονολογηθούν με ασφάλεια. Στην Κουμάσα, ωστόσο, βρέθηκαν ορισμένοι σε συνάφεια με κεραμική του ομώνυμου ρυθμού²⁶. Η ύπαρξη ασκών στην ΠΜ II α φάση ενισχύεται και από δύο πιθανά παραδείγματα στην οικία της Δυτικής Αυλής στην Κνωσό²⁷.
- γ) τμήμα χείλους ανοικτού αγγείου με διάτρητη οριζόντια απόφυση (εικ. 1 γ). Ανάλογες αποφύσεις στο ύψος του χείλους είναι τυπικές σε υπονεολιθικά σύνολα²⁸, επιδιώνουν, όμως, και αργότερα. Ένα ΠΜ II α όστρακο απαντά στην οικία της Κνωσού που προαναφέρθηκε²⁹ και ένα δεύτερο στο κατώτερο στρώμα του οικισμού Φούρνου Κορυφής στη Μύρτο³⁰.

Ανώτερο στρώμα: Η κεραμική του ανώτερου στρώματος αποτελείται από αγγεία που βρέθηκαν είτε στο εσωτερικό των σαρκοφάγων, είτε στα διαστήματα μεταξύ τους, τα περισσότερα, δυστυχώς, σε αποσπασματική κατάσταση. Σε αυτή τη δεύτερη φάση του ο τάφος φαίνεται πως χρησιμοποιήθηκε, όπως προαναφέρθηκε, από τα MM I α μέχρι και τα προχωρημένα MM II χρόνια.

Η MM I α φάση αντιπροσωπεύεται από έξι τουλάχιστον άωτα κύπελλα με «δισκοειδή» βάση (egg-cups), ένα κωδωνόσχημο ειδώλιο και αρκετά όστρακα που ανήκουν κυρίως σε κύπελλα. Από τα τέσσερα άωτα κύπελλα σώζονται μικρά μόνο τμήματα της βάσης. Τα δύο άλλα, με μαύρο ή σκοτεινόχρωμο επίχρυσμα και στις δύο επιφάνειες, διατηρούνται καλύτερα και αντι-

25. Βλ. για παράδειγμα Blackman - Branigan 1982, εικ. 11, αρ. 111, 113 και 114.

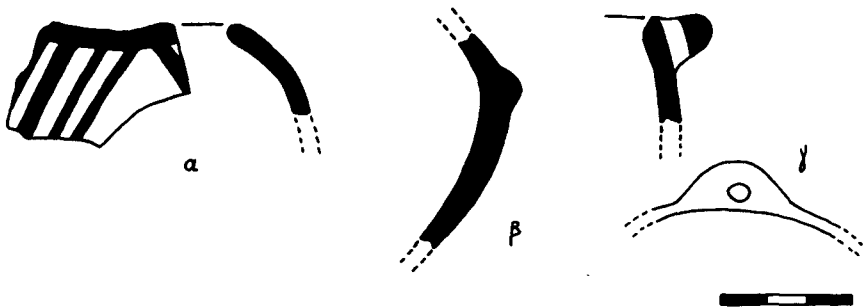
26. Ζώης 1967 - 1968, 720, αρ. 4123 (πίν. 2 αρ. 2) και αρ. 4142 (πίν. 2 αρ. 4 και πίν. 20 αρ. 3).

27. Wilson 1985, 330, αρ. 257 (εικ. 29 και πίν. 41), 258 (εικ. 29 και πίν. 37). Ανάλογοι ασκοί βρέθηκαν και στους τάφους της Λεθίνας.

28. Για χαρακτηριστικά παραδείγματα από την Πάρτιρα, βλ. St. Hiller, *Das minoische Kreta nach den Ausgrabungen des letzten Jahrzehnts* (1977), εικ. 15.

29. Wilson 1985, 334, εικ. 30, αρ. 270.

30. Πρόκειται για διπλή διάτρητη απόφυση, βλ. P. Warren, *Myrtos. An Early Bronze Age Settlement* (1972), 100, εικ. 39, αρ. 28.

Εικ. 1: Κεραμική του κατώτερου στρώματος (ΠΜ ΙΙ α).

προσωπεύουν δύο διαφορετικούς τύπους: ένα με κυρτό τοίχωμα και φαρδύ πόδι που στην περιφέρειά του κάμπτεται ελαφρά προς τα πάνω (εικ. 2 α) και ένα δεύτερο με ευθύ τοίχωμα και στενό κωνικό πόδι (εικ. 2 β)³¹.

Το κωδωνόσχημο ειδώλιο έχει δύο κερατοειδείς αποφύσεις και δύο μικρές οπές εκατέρωθεν της μικρής κάθετης κυλινδρικής λαβής στην ανώτερη επιφάνειά του³². Το κωνικό του σώμα διακοσμείται με συστάδες λοξών γραμμών σε ελαφρά συστροφή. Βρίσκει ένα στενό παράλληλο στα Γιοφυράκια³³.

Στη ΜΜ Ι-ΙΙ ανήκει μάλλον ένα προχοΐδιο από κιτρινωπό πηλό με οριζόντιο στόμιο, στενό λαιμό και σχετικά μεγάλη κάθετη κυλινδρική λαβή³⁴. Προχοΐδια με οριζόντιο στόμιο είναι συχνά σε ταφικά σύνολα και των τριών μεσομινωικών περιόδων, κατά τη διάρκεια των οποίων το σχήμα του σώματος γνώρισε πολλές παραλλαγές. Το αγγείο από το θολωτό Ε μπορεί να τοποθετηθεί χρονικά μεταξύ των πρωιμότερων παραδειγμάτων αυτού του τύπου (ΜΜ Ι;)³⁵ και των πιο εξελιγμένων -τροχήλατων- ΜΜ ΙΙ προχοΐδιων³⁶ από γειτονικούς χώρους του νεκροταφείου στο Φουρνί. Ένα κοντινό παράλληλο από τις Γούδες είναι επίσης προβληματικό στη χρονολόγηση³⁷.

31. Ανάλογα σε γενικές γραμμές με τους τύπους 2 και 4 αντίστοιχα, της Momigliano, βλ. N. Momigliano, "MM I A Pottery from Evans Excavations at Knossos: a Reassessment", *BSA* 86 (1991), 247-8, εικ. 30.

32. *ΠΑΕ* 1975 Β, 285, πίν. 242 β.

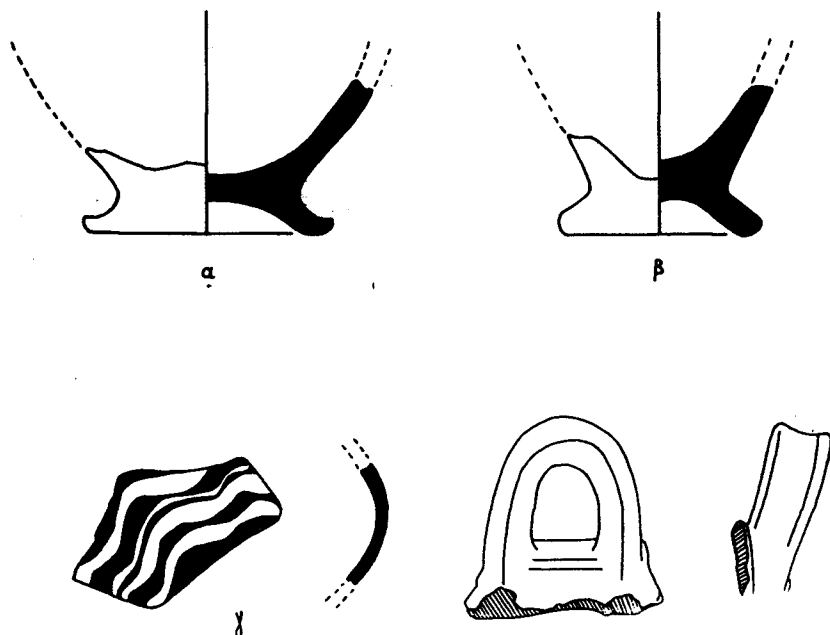
33. Ο.Ε. Morris - Α. Α. D. Peatfield σε: *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Χανιά 1986 (1991) Β', 34, πίν. 1 b-c.

34. *ΠΑΕ* 1975 Β, 287, πίν. 244 στ.

35. *ΠΑΕ* 1971, πίν. 361 β.

36. Αδημοσίευτα (από το ταφικό κτήριο 19). Απεικονίζονται μαζί με άλλα αγγεία σε Γ. - Ε. Σακελλαράκη, *Κρήτη. Αρχάνες* (1991), εικ. 102, κάτω δεξιά.

37. Σύμφωνα με το Ζώη ΜΜ Ι α, βλ. Αντ. Ζώης, *Προβλήματα χρονολογίας της μινωικής κεραμικής. Γούρνες - Τύλιος - Μάλια* (1969), 16 και 86, πίν. 17, αρ. 7065. Η Walberg αντίθετα το θεωρεί ΜΜ ΙΙΙ, βλ. G. Walberg, *Mittelminoische Keramik. Methoden und Probleme*, *AA* 1981, 9, εικ. 7 b. Καμιά από τις δύο χρονολογήσεις δεν φαίνεται εύστοχη.

Εικ. 2: Κεραμική του ανώτερου στρώματος (MM I-II).

Στη MM I β-II α περίοδο χρονολογείται ένα τροχήλατο άωτο ημισφαιρικό κύπελλο με διακρινόμενη βάση, από καθαρό κιτρινωπό πηλό και ομοιόχρωμο επίχρισμα (εικ. 3 α). Το σχήμα είναι γνωστό στο Φουρνί από αρχαιότερα -MM I α- παραδείγματα, τα οποία όμως είναι μόνωτα³⁸. Το κύπελλο αυτό συνδέεται κυρίως με MM I β-II α «σκουτέλια» από τη νότ. Κρήτη³⁹.

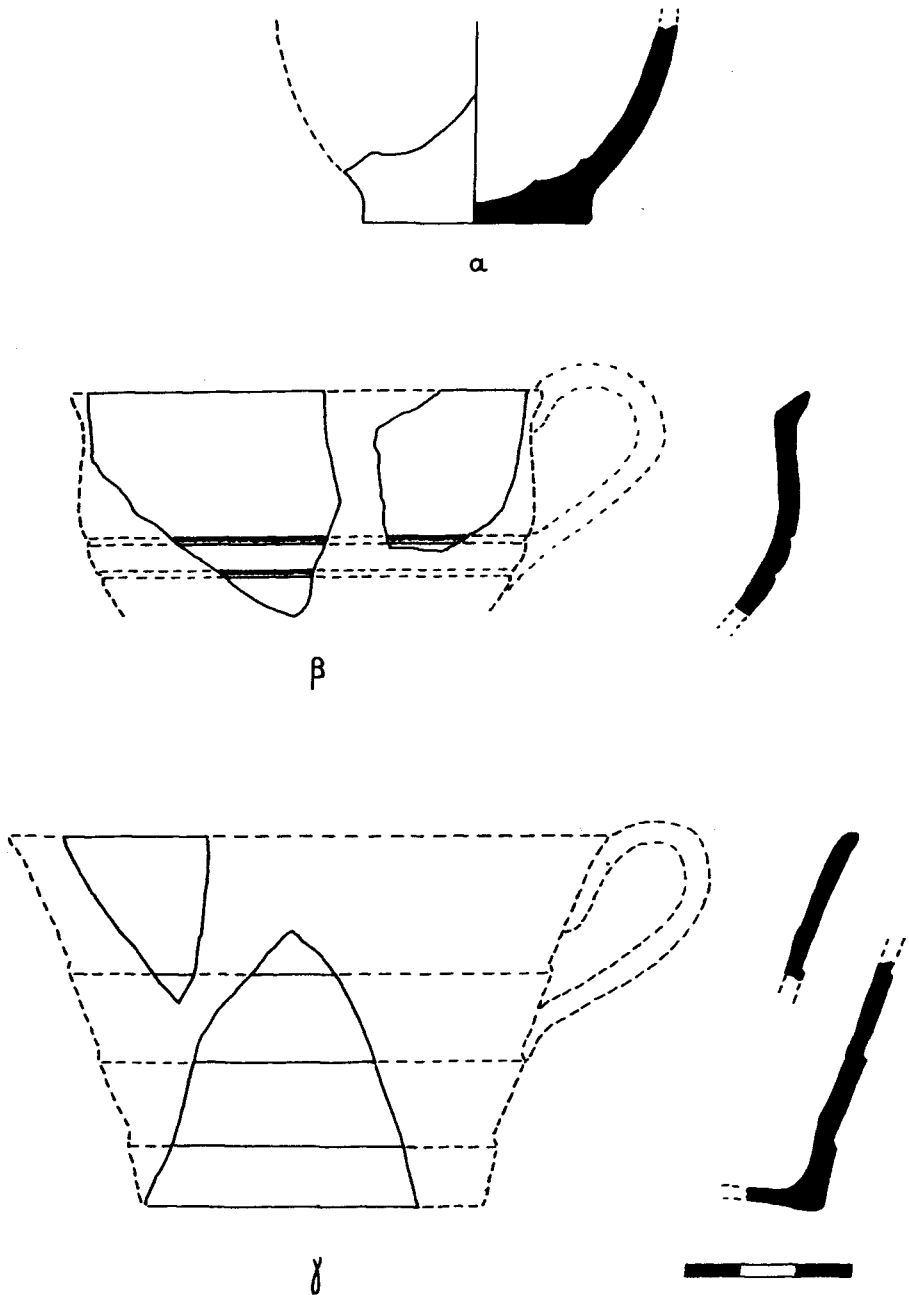
Η χρήση του τάφου μέχρι και τα προχωρημένα παλαιοανακτορικά χρόνια θεβαιώνεται από τρία αποσπασματικά σωζόμενα κύπελλα και δύο άλλα όστρακα, της MM II περιόδου, που είναι στο σύνολό τους τροχήλατα.

Από ένα δίωτο γεφυρόστομο αγγείο με μαύρο στιλπνό επίχρισμα σώθηκε η κάθετη ταινιωτή λαβή, η ανώτερη επιφάνεια της οποίας είναι κοίλη (εικ. 2 δ). Οριζόντια εγχάραξη περιτρέχει το σωζόμενο τμήμα του σώματος στο ύψος των εκφύσεων της λαβής⁴⁰. Δίωτα γεφυρόστομα αγγεία

38. Ι.Ε. Σακελλαράκη "Αποθέτης της τελευταίας φάσεως των προανακτορικών χρόνων εις Αρχάνας" *ΑΕ* 1972, *Ἀρχαιολογικά Χρονικά*, 6, πίν. Ζ α, αριστερά.

39. E. Fiandra σε *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο 1976 (1980) Α (1), 185, πίν. 43, αρ. 5· Betancourt 1990, 70 εικ. 14, αρ. 102.

40. Για ένα ανάλογο παράδειγμα βλ. *ASAtene* 19/20 (1957/58), 280, εικ. 119, κάτω δεξιά.

Εικ. 3: ΜΜ κύπελλα από το ανώτερο στρώμα.

με τέτοιου είδους λαβές -του λεγόμενου μεταλλικού τύπου- είναι τυπικά για τη MM II περίοδο⁴¹.

Σ' ένα, καμαραϊκό ίσως, ημισφαιρικό κύπελλο ανήκει ένα όστρακο από ροδόχρωμο πηλό με μαύρο σιλιπνό δάθος και λευκή διακόσμηση λοξών κυματοειδών γραμμών (εικ. 2 γ), αναλόγων με αυτών ενός MM II κυπέλλου από τον Πύργο Μύρτου⁴² που θεωρείται από τον ανασκαφέα σαν εισηγμένο ανακτορικό αγγείο.

Δύο τμήματα έξω νεύοντος χείλους και σώματος ενός μελαμδαφούς ημισφαιρικού κυπέλλου περιτρέχονται στο μέσο περίπου του αρχικού του ύψους από δύο παράλληλες οριζόντιες εγχαράξεις (εικ. 3 β). Το σχήμα του κυπέλλου είναι MM II⁴³. Οριζόντιες εγχαράξεις ή αυλακώσεις απαντούν συχνά σε κύπελλα ή πρόχους στα Μάλια και την Ανατ. Κρήτη⁴⁴, ωστόσο στις περισσότερες από αυτές τις περιπτώσεις είναι σαφής η πρόθεση του κεραμέα να καλυφθεί ολόκληρη η ανώτερη επιφάνεια του αγγείου με αυτή τη διακόσμηση⁴⁵. Εγχάρακτες γραμμές λιγότερες ή σε αραιότερη διάταξη συναντά κανείς σε κύπελλα ή δίωτα γεφυρόστομα αγγεία από το περιβάλλον της Φαιστού⁴⁶.

Ένα μόνωτο κυλινδρικό κύπελλο, σωζόμενο σε δύο μόνο μικρά τμήματα του χείλους και σώματος, από ροδόχρωμο πηλό με σκοτεινόχρωμο επίχρσιμα ξεχωρίζει κυρίως για τη βαθμιδωτή διαμόρφωση της επιφάνειάς του (εικ. 3 γ). Βαθμιδωτά κύπελλα εμφανίζονται συχνά στις Αρχάνες και στην ευρύτερη περιοχή της Κνωσού (Ακρόπολη, Πόρος), πολύ σπάνια, όμως, στα υπόλοιπα μέρη του νησιού. Στο Φουρνί, διάφορα, αδημοσίευτα ακόμη, παραδείγματα ανήκουν σε MM II σύνολα. Τα κύπελλα από την Κνωσό χρονολογούνται στην επόμενη φάση (MM III α)⁴⁷.

41. Walberg 1983, 22 (φάση 3).

42. AR 1971 -72, 24, εικ. 38.

43. Βλ. Warren - Hankey 1989, πίν. 5 Α.

44. Walberg 1983, 104 και 108.

45. Για δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα από τα Μάλια, βλ. O. Pelon, *Fouilles exécutées à Mallia. Exploration des maisons et quartiers d'habitation* (1963 - 1966). *Études Crétoises XVI* (1970), πίν. X, 3 και 4.

46. CVA Bonn (2) 32, εικ. 25, αρ. ευρ. 2879, 1. Για νεώτερα -MM III- παραδείγματα από τον Κομμό, βλ. Betancourt 1990, αρ. 494 (σ. 100, εικ. 25, πίν. 25) και αρ. 1708 (σ. 176, εικ. 60, πίν. 86).

47. Ακρόπολη: E.A. Catling et al., Knossos 1975: MM III and LM I houses by the Akropolis, *BSA* 74 (1979), 28, εικ. 18, αρ. 95-98. Πόρος: ΠΑΕ 1967, 201-2, Πίν. 180 β, κάτω δεξιά. Ο μινωικός αυτός τύπος ήταν αγαπητός και έξω από το νησί. Μινωικές εισαγωγές δρέθηκαν στα Κύθηρα, την Κέα και τη Μήλο, ενώ ντόπιες μιμήσεις στη Θήρα, βλ. J. N. Coldstream - G. L. Huxley (eds.) *Kythira* (1972), 234, αρ. D3, εικ. 84, πίν. 70· J. Davis, *Keos V. Ayia Irini: Period V* (1986), 44 και 81, αρ. U 79-82, πίν. 28 και 55· A. Papagiannopoulou, *The Influence of Middle Minoan Pottery on the Cyclades* (1991), αρ. 340 (σ. 364, εικ. 26) αρ. 260, 263 (σ. 351, πίν. 24, εικ. 16).

Ένα κυλινδρικό κύπελλο που σώθηκε κατά το μεγαλύτερο μέρος του, από κιτρινωπό πηλό με αμυδρά ίχνη μαύρου επιχρίσματος, διατηρεί την κατώτερη έκφυση της κάθετης ταινιωτής λαβής του (πίν. 1 α)⁴⁸. Το κυλινδρικό σώμα και ο μμούμενος μεταλλικά πρότυπα τύπος της λαβής εμφανίζονται συχνά σε «καμαραϊκά» και «επαρχιακά» κύπελλα της ΜΜΠ περιόδου (κλασσική καμαραϊκή φάση)⁴⁹. Βρέθηκε *in situ*, ανάστροφα τοποθετημένο, σε απόσταση λίγων εκατοστών από την είσοδο και ίσως αντιπροσωπεύει μια από τις τελευταίες αποθέσεις του στο εσωτερικό του τάφου.

Το υστερότερο όστρακο είναι ένα τμήμα χείλους κυπέλλου με στολιωτή διακόσμηση (ΜΜ ΙΙΙ - ΥΜ Ι α). Η εύρεση μεμονωμένων νεοανακτορικών αγγείων σε θολωτούς τάφους, ιδρυμένους ήδη από την ΠΜ ή ΠΜ ΙΙ περίοδο, είναι φαινόμενο που παρατηρήθηκε και στη νότ. Κρήτη⁵⁰.

Τέλος, δύο ακόμη αγγεία είναι ενδιαφέροντα, όχι για τη χρονολόγηση αλλά για το σχήμα τους:

- α) ένα δισκοειδές αγγείο από κιτρινωπό πηλό, με δύο γλωσσοειδείς αποφύσεις στο ύψος της επίπεδης βάσης του που χρησιμεύουν για λαβές (πίν. 1 β),⁵¹ και
- β) τμήμα της βαθμιδωτής βάσης ενός λύχνου με ψηλό κυλινδρικό σώμα από ακάθαυτο κεραμόχρωμο πηλό (πίν. 1 γ). Ένα πιθανό παράδειγμα λύχνου αυτού του τύπου, με απλή, όμως, διαμόρφωση της βάσης, προέρχεται από την Κουμάσα⁵². Η βαθμιδωτή βάση βρίσκει δύο στενά παράλληλα στην Οικία Ε των Μαλίων, σε ένα δωμάτιο της «première éroque», που χαρακτηρίζεται σαν «εργαστήριο»⁵³.

Σύνοψη των δεδομένων

Ο θολωτός τάφος Ε οικοδομείται στην ΠΜ ΙΙ α και δέχεται ταφές στο δάπεδό του κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου (κατώτερο στρώμα). Η επόμενη κεραμική φάση που αντιπροσωπεύεται στο εσωτερικό του τάφου είναι η ΜΜ Ι α (ανώτερο στρώμα). Σε αυτή τη δεύτερη περίοδο χρήσης του ο θολωτός Ε χρησιμοποιείται μέχρι και τα παλαιοανακτορικά χρόνια και,

48. Laid - on - type λαβή, βλ. Walberg 1983, 24-5.

49. Για ένα παράδειγμα από τα Καλαθιανά βλ. Xanthoudides 1924, πίν. XLVI α, αρ. 5714.

50. Στους Μεγάλους Σκίνους, βλ. *AJ* 22 (1967), Χρονικά Β, 483, πίν. 357 β (θολωτός τάφος ΙΙΙ α) και την Οδηγήτρια, βλ. παραπάνω, υποσημ. 11.

51. *ΠΑΕ* 1975 Β, 287, πίν. 244 δ.

52. Xanthoudides 1924, 42, πίν. XXXVI α, αρ. 4305.

53. J. Deshayes et Andre Dessenne, *Fouilles exécutées à Mallia, Exploration des maisons et quartiers d'habitation* (1948-1954). *Études Crétoises* XI (1959), 113 και 122, πίν. XLV αρ. 9 (και ο λύχνος δεξιά του αρ. 9, ο οποίος δεν έχει αριθμηθεί).

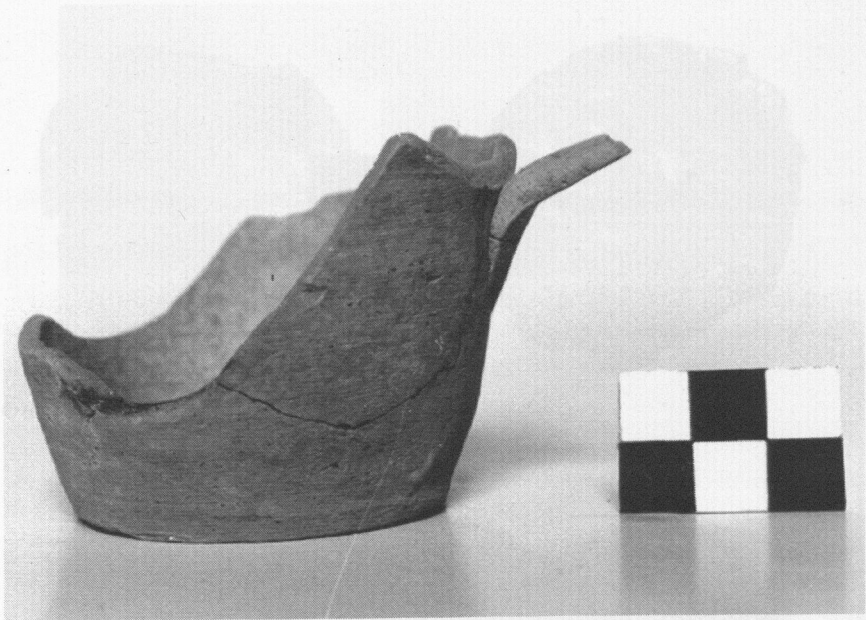
ίσως, ανοίγεται για μια ακόμη, τελευταία φορά στη νεοανακτορική εποχή.

Η μακρά περίοδος χρήσης του τάφου (ΠΜ ΙΙ α-ΜΜ ΙΙ) δεν είναι κάτι καινούριο, καθώς χαρακτηρίζει και άλλους θολωτούς στην περιοχή της Μεσαράς (Αγ. Τριάδα Α και Β, Πλατάνου Β, Μαραθοκεφάλου, Μεγάλων Σκίνων). Πιο ενδιαφέρουσα είναι, ίσως, η απουσία της ΠΜ ΙΙ β (ρυθμός Βασιλικής) και ΠΜ ΙΙΙ κεραμικής (λευκός ρυθμός). Στη Λεθίνα οι τρεις από τους τέσσερις στρωματογραφημένους τάφους παρουσίασαν μια ανάλογη εικόνα: ένα ΠΜ ΙΙ κατώτερο και ένα ΜΜ Ι α ή ΜΜ Ι α-β ανώτερο στρώμα, με πιο σαφή τη διάκριση στον τάφο Γεροκάμπου ΙΙ α, όπου, μεταξύ των δύο, μεσολαβούσε παχύ στρώμα άμμου. Η ΠΜ ΙΙ κεραμική και εδώ απουσίαζε. Ο Αλεξίου στηριζόμενος κυρίως στα στρωματογραφικά δεδομένα του τέταρτου τάφου -Γεροκάμπου ΙΙ- πρότεινε την απάλειψη αυτής της φάσης από τη χρονολογική ακολουθία της νότ. Κρήτης⁵⁴. Επιστρέφοντας στο Φουρνί, η απάλειψη αυτή δεν αποτελεί μια ικανοποιητική εξήγηση στην περίπτωση του θολωτού τάφου Ε. Η ΠΜ ΙΙΙ εποχή στο νεκροταφείο σημαδεύεται από την ίδρυση, χρησιμοποίηση και -προφανώς μέσα στα χρονικά πλαίσια αυτής της περιόδου -εγκατάλειψη ενός δεύτερου θολωτού τάφου (του Γ) σε απόσταση λίγων μέτρων βόρ. του Ε⁵⁵. Θα μπορούσε, άραγε, με βάση τη μαρτυρία αυτή από το άμεσο περιβάλλον του Ε, η απουσία ΠΜ ΙΙ β και κυρίως ΠΜ ΙΙΙ κεραμικής από το εσωτερικό του να ανταποκρίνεται σε μια διακοπή της χρήσης του τάφου; Η μελέτη και των υπόλοιπων ευρημάτων, κυρίως των λίθινων αγγείων και σφραγίδων, μπορεί να επιβεβαιώσει ή να αναθεωρήσει αυτή την άποψη. Στην ίδια σκέψη, όμως, για ένα ζευγάρι δηλαδή γειτονικών θολωτών τάφων που δεν χρησιμοποιήθηκαν ταυτόχρονα αλλά διαδοχικά, οδηγεί, ίσως, και το κατά τ'άλλα παράδοξο για τα δεδομένα ενός θολωτού τάφου γεγονός της σύντομης διάρκειας χρήσης του Γ (μόνο σε μια περίοδο).

Για την ιστορία των μινωικών θολωτών τάφων, και όχι μόνο, η ΠΜ ΙΙΙ παραμένει μια σκοτεινή περίοδος. Στο Φουρνί η μικρή ποσότητα κεραμικής από τους δύο τάφους επιτρέπει ίσως τη διατύπωση υποθέσεων, όχι, όμως, και τη βεβαιότητα. Όσο καιρό μεγάλα και σημαντικά σύνολα, όπως αυτά της Λεθίνας, μένουν αδημοσίευτα, είμαστε αναγκασμένοι να καταπιανόμαστε με μικρότερες κεραμικές ομάδες, η μελέτη των οποίων περισσότερο δημιουργεί ερωτήματα παρά δίνει απαντήσεις.

54. Στ. Αλεξίου, "Οί πρωτομινωικοί τάφοι τής Λεθίνος καί ή εξέλιξις τών προανακτορικών ρυθμών", *Κρητικά Χρονικά* 15-16 (1961-62), 90-91.

55. *ΠΑΕ* 1972, 327-351.

Πίν. 1α: ΜΜ II κυλινδρικό κύπελλο.

Πίν. 1β: Δισκοειδές αγγείο (διάμ. 19,2 εκ.).

Πίν. 1γ: Βαθμωτή δάση λύχνου.